

RESEARCH PAPERS

from the Department of Social Sciences

Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi

Research Paper no. 8/04

Fremmedgørelse

Lars Bohn

Roskilde University, Denmark

Research Paper no. 8/04

Fremmedgørelse

Lars Bohn

Roskilde University, Denmark

Research Papers from the Department of Social Sciences, Roskilde University, Denmark.

Working paper series

The Department of Social Sciences is one of the largest at Roskilde University with 60 permanent scientific personnel together with several Ph.Ds, and other teaching staff. Most of the academic personnel have a background in economics, political science or sociology. It is a general goal of our department and the rest of Roskilde University to foster interdisciplinary teaching and research. The later can be seen from the four main research lines of the department, namely:

- ❖ Welfare State and welfare society
- ❖ Public organisation and poliy analysis
- ❖ Innovation and processes of change in service and industry
- ❖ Institutions, actors and institutionalisation
- ❖ Public sector economics, organisation and planning

The Research Papers from the Department of Social Sciences are edited by Associate Professor Anders Chr. Hansen

Please note that:

The papers are on a 'work in progress' form, which means that comments and criticisms in the form of feed-back are welcomed. For this purpose, the address(es) of the author(s) is specified on the title page. Readers must also be aware that the material of the working papers might be printed later in journals or other means of scientific publication in a revised version.

© The author(s)

All rights reserved. No part of this working paper may be reprinted or reproduced or utilised in any from or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the author(s).

ISSN 1399-1396

Abstract

Det marxistiske begreb ”fremmedgørelse” tager udgangspunkt i antagelsen om det produktive arbejde som den egentlige grundlæggende menneskelige aktivitet. Fremmedgørelse er et brud i subjektets produktive omgang med den objektive natur og et fænomen, som skader subjektets mulighed for objektiv erkendelse af egne livsbetingelser. Denne forestilling er blevet kritiseret for en overdreven objektivisme, som reducerer betydningen af kommunikativ aktivitet til et spørgsmål om reel erkendelse eller falsk bevidsthed.

I denne tekst giver forfatteren et bud på en begrebsliggørelse som fastholder, at der er tale om et brud i forholdet mellem individ og samfund, uden at reducere løsningen til en bestemt organisering af det produktive liv. Fremmedgørelse ses ikke som et brud i forholdet mellem det produktive subjekt og produktet af subjektets arbejdsindsats, men som et brud i forhold til udvekslingen af objekter mellem subjekter.

Keywords: Fremmedgørelse, Karl Marx, Niels Engelsted, Pierre Bourdieu, mening, arbejde, produktion, socialitet, samfund, menneskelig natur, reproduktion, evolution

Address for correspondence:

Fremmedgørelse

By Lars Bohn, Roskilde University, Denmark

Indholdsfortegnelse

Fremmedgørelse.....	6
Den kulturhistoriske skole.....	6
Samfundsmæssig virksomhed	8
Det objektive problem i Engelsteds samfundsforståelse	10
En relativ løsning	11
Den kulturhistoriske fremmedgørelse.....	12
Den relative fremmedgørelse	12
Habitus, kapital og felt i individ - samfund relationen	14
Afpersonificering af dominansstrategier	15
Fremmedgørelsens ulidelige abstraktion	16
Litteratur:	19

Fremmedgørelse

Det marxistiske begreb for fremmedgørelse beskriver det forhold, at det producerende menneske ikke længere selv råder over resultatet af sin egen produktive indsats, fordi lønarbejdet er kendetegnet ved, at man lever af at sælge sin arbejdskraft.

Udgangspunktet er, at det er en del af menneskets fundamentale natur at vi er produktive, dvs. at vi arbejder. Når mennesket berøves kontrollen over produktet af sit eget arbejde, fordi det ikke længere enten selv fortærer eller sælger dette produkt, men er henvist til at sælge sin arbejdskraft, bliver mennesket selv gjort til en vare, og det fortaber kontrollen over produktet af den menneskelige essens, dvs. produktet af sin arbejdsindsats (Erikson 1990:21). Producenten, indehaveren af arbejdskraft, oplever den totale fremmedgørelse fra hans egentlige menneskelige særegenhed, nemlig hans produktive arbejde. Han arbejder ikke længere for at fremstille et eller andet, der kan være nyttigt for ham selv eller for andre, men for at få løn, som efterfølgende kan omsættes til forbrug.

Hermed adskilles den produktive sfære fra den behovsmæssige eller formålsstyrede, dvs. psykologi adskilles fra økonomi. Disse videnskabelige felter er i følge Marx er sider af samme sag, men under den kapitalistiske produktionsmåde er de begrebsligt og reelt opsplittet i to kun gennem markedet indirekte forbundne rum (Christiansen et al, 1979:86; Marx 1982). Og en af de centrale virkninger af dette er, at subjektets objektive interesser sløres for subjektet selv (Althusser 1983). Der opstår en ”falsk bevidsthed” som vanskeliggør erkendelse af hvad der er til ens eget bedste.

For Marx synes det at være dette, der er det egentlige problem, det at arbejderklassen er berøvet muligheden for at realisere sit menneskelige potentiale. Derfor er det en objektiv nødvendighed, at den må tilegne sig den forhåndenværende totalitet af produktivkræfter for at sikre sig sin eksistens. Psykologien og økonomien skal bringes sammen igen og det er også kun arbejderklassen, der, qua sin totale udelukkelse fra al selvstændig produktion, er i stand til at gøre det, idet de på grund af den totale fremmedgørelse også ejer muligheden for udviklingen af en totalitet af evner (Gorz, 1981:44).

Det marxistiske billede af menneske – samfundsrelationen rummer naturligvis noget centralt, nemlig at vi alle er afhængig af et materielt livsgrundlag, og dermed af hvilke muligheder for materiel reproduktion, der er til stede i et givent samfund. Men i og med, at arbejdet og dermed økonomi gøres til den eneste skaber af samfundshistorie (Vandenberghé 2002:27) ses der bort fra den rolle kommunikation og begrebsdannelse kan have – ikke bare for erkendelsen af verden som den er, men også for skabelsen af vores forståelse af verden og dermed verden selv.

I det følgende vil jeg give et bud på hvordan et begreb for fremmedgørelse, som ikke bygger på den grundantagelse at arbejdet er det særegne forhold, som kendetegner mennesket, men som alligevel fastholder at man, for at kunne tale om fremmedgørelse, må tale om et brud i relationen mellem menneske og samfund.

Den kulturhistoriske skole

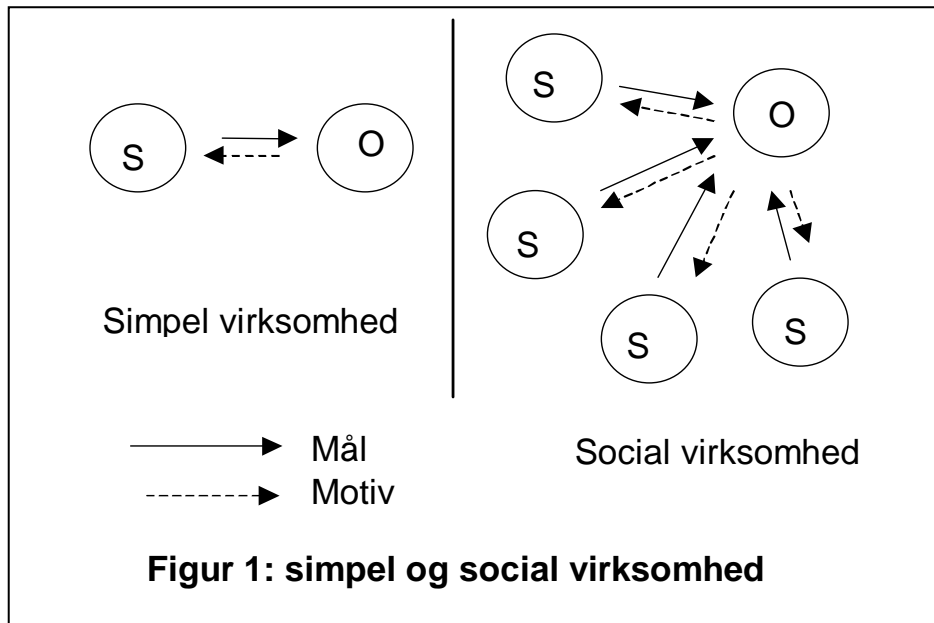
Et godt afsæt for denne bestræbelse er danske psykolog, Niels Engelsteds arbejde med subjekt – objekt relationen. Engelsted tager afsæt i den sovjetiske psykolog, A.N. Leontjev's definition af det psykiske som den subjektive genspejling af en af

det erkendende subjekt uafhængig, objektiv eksisterende virkelighed (Leontjev, 1983:84). Det gælder i følge denne opfattelse for alle levende organismer, at kun den del af verden, der har biologisk mening fremstår for organismen selv. Et objekt er altid kun objekt i kraft af at det er objekt for et subjekt, det vil sige har en betydning for subjektets eksistens. Subjektet og objektet er momenter som gensidigt bestemmer hinanden; de udgør en sammenhæng, en enhed, der knyttes sammen af den psykiske virksomhed¹.

Engelsted bygger her på et fundamentalt begreb indenfor den kulturhistoriske skole, nemlig "virksomhed". Tankegangen er, at den psykiske genspejlen er en aktiv proces, som formidles af den psykiske virksomhed, og hvis formål er at bringe det levende subjekt i forbindelse med objekterne for dets livsopretholdelse og reproduktion (Leontjev 1977:84).

For Leontjev og Engelsted betyder dette, at "sandheden" i sidste ende findes i den reelle verden, og at denne genspejles mere eller mindre korrekt af subjektet i forbindelse med dets bestræbelse på at opretholde og videregive livet (Engelsted 1989:I-63). Der er her tale om et synspunkt, som har sin rod i den leninistiske version af materialistisk-dialektisme. Efter min opfattelse er det imidlertid et umuligt standpunkt at opretholde, når sansning og psykisk aktivitet defineres som en aktiv proces, der skaber en enhed mellem subjekt og objekt. Hvis erfaring er en aktiv proces, må både det der erfares om, og det der erfarer have plads og være bestemmende for det, der erfares. Både subjekt og objekt må være til stede i erkendelsen. Det kan tillige hævdes, at det er en nødvendig konsekvens af både Engelsteds og Leontjevs selvforståelse som dialektiske teoretikere. Både Hegel og Marx lægger op til, at erfaring og arbejde må ses som aktive processer, der ikke kan tænkes uden at sanserne og lemmerne har tilføjet virkeligheden noget (Christiansen, Lunøe, Visholm 1979). Tager man dette subjektive element fra virkeligheden er man igen tilbage hvor man startede og har intet erfaret hhv. udrettet.

¹ Virksomhedsbegrebet indtager en central placering i den kulturhistoriske skoles psykologi. Der er tale om den psykiske aktivitet hos alt levende, der duspringer af subjektets psykiske genspejling af den for subjektet relevante objektive verden (altså en slags driftmanifestation begrundet ikke i biologien selv men i den ydre verden), og som overvinder den fysiske adskillelse af subjekt og objekt.

Tager man imidlertid påstanden om, at subjekt og objekt gensidigt er bestemmende for hinanden alvorligt, opløses de problemer, der kendetegnede Leontjevs tilgang. Læst på denne måde skaber teorien basis for ikke at opfatte virkeligheden som passivt objekt for erkendelse uden at ende i det modsatte standpunkt, at erkendelsen selv er som det, der skaber virkelighed². En tings status som objekt for erkendelse er hverken given eller arbitrær. Den afgøres af to faktorer: dels de objektive egenskaber, tingen har, dels det forhold, erkendelsessubjektet etablerer til den.

Hos dyr sker denne proces evolutionært, men hos mennesket er kultur og samfund skubbet ind mellem den objektive verden og naturen: udviklingen sker derfor ikke længere i biologien, men i samfundet (Engelsted 1984:109; 1989:II-253f). Da menneskelige samfund tillige beskrives som et system af mellemmenneskelige relationer, hvor menneskelige subjekter skaber objekter til livsopretholdelse (reproduktion), som efterfølgende udveksles, bliver det afgørende for dominansforhold blandt artens mennesker individer, hvad der etableres som objekter og hvem der har mulighed for at bringe disse i sin besiddelse.

Samfundsmæssig virksomhed

Både Engelsted og Leontjev beskriver den menneskelige samfundsmæssige interaktion som menneskets særlige artsbestemte måde at praktisere det, som alle dyr er nødt til at gøre for at overleve. Nemlig at skaffe sig mad, beskyttelse og at formere sig – under et, at reproducere sig. Den samfundsmæssige grundlogik kan derfor findes ved at lede efter den særlige menneskelige måde at reproducere sig på.

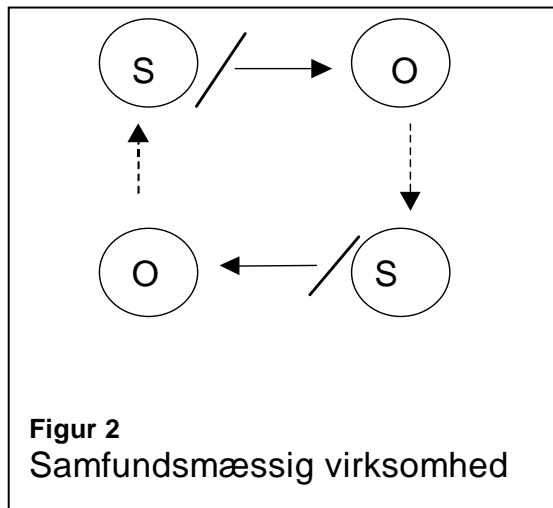
Grundlaget for livets opretholdelse for enhver form for liv beskriver Engelsted og Leontjev ved begrebet virksomhed. Virksomheden er altid målrettet mod det i "den

² Denne sidste opfattelse kan man finde hos Michel Foucault. Foucault mener, at det hverken er ejendom eller viden, som skaber magt, men tværtimod magt, der skaber vores opfattelse af hvad der er sandt eller rigtigt.

genstandsmæssige virksomhed" som er objekt for det givne subjekt (Leontjev 1977). I sin simpleste form er det illustreret i figuren længst til venstre nedenfor, hvor mål betegner retningen for virksomheden (dvs. den bevægelse der er fra subjektets side) og motivet, virksomheden skal tilvejebringe (nærvær af et fraværende objekt). Mange dyr samarbejder imidlertid om at opnå målet (objektet) for deres virksomhed. Det kendes fra dyr, som jager i flok, som for eksempel ulve, og det kendes fra visse menneskeaber, som ikke bare jager i flok, men også opdeler jagtfunktionen i en slags klapjagtsystem (Engelsted :II-2091989). Denne type virksomhed benævnes social virksomhed og er illustreret midtfor i figuren nedenfor.

Med mennesket dukker en ny form for virksomhed frem, nemlig den samfundsmæssige virksomhed³. Denne virksomhedsform er imidlertid kendetegnet ved, at den ikke har subjektet selv eller subjektets afkom som mål, men et andet ikke beslægtet subjekt. Denne form for social aktivitet er imidlertid ikke bare umiddelbart i strid med ovenstående definition af den psykiske virksomhed, men også kendetegnet ved et brud med biologiens lov nr. 1, nemlig, at det individ, der bruger energi på aktiviteter der ikke har som mål at fremme egne arveanlægs fortsatte eksistens, har ringere chancer for at videregive samme arveanlæg. Hvorfor den slags adfærd almindeligvis ikke forekommer i dyreverdenen.

Det er altså nødvendigt med noget, der kan sikre, at individet alligevel overlever, og dette noget er bevidstheden. Den samfundsmæssige virksomhed kommer i følge den danske psykolog Niels Engelsted i stand ved, at yngelplejevirkomheden udstrækkes til også at omfatte artsfæller, der ikke er afkom, og det har som bekendt vist sig temmelig effektiv. Yngelplejevirkomheden er kendetegnet ved identitet mellem forældredyret og afkom, så der er altså ikke tale om et brud i den umiddelbare subjekt - objekt relation (Engelsted, 1984:204ff).

Ved den samfundsmæssige virksomhed er det objekt, som subjektet fra starten var forbundet med, blevet adskilt, hvilket subjektet i overensstemmelse med virksomhedsteorien også må genspejle. Relationen er blevet middelbar, og subjektet må, for at kunne overleve, være i stand til at erkende sig selv, sine følelser og behov og objektet for disse uafhængigt af hinanden. Sprog og bevidsthed bliver redskabet til at formidle forbindelsen imellem det

tidligere forbundne, men nu umiddelbart adskilte subjekt og objekt. Denne type virksomhed kan illustreres ved ovenstående model, gengivet i figur 2 som samfundsmæssig virksomhed (Engelsted 1984:105).

³ Der skelnes i den kulturhistoriske tradition mellem socialitet og samfundsmæssighed, hvor det første udtrykker sameksistens, som det også kendes i dyreverdenen. Det sidste begreb reserveres til menneskelige samfund og til en tilstand, hvor individer ikke bare sameksisterer og samarbejder, men hvor individer aktivt skaber andre individers livsgrundlag.

Man ser, at mål og motiv er adskilt i den samfundsmæssige virksomhed. Subjektet retter sin virksomhed mod et objekt, som det efterfølgende afhænder. Ikke til sin unge, som i yngelplejevirkomheden, men til en artsfælle. Målet for virksomheden er altså tilvejebringelse af et objekt, som afhændes til et andet subjekt. I stedet modtager subjektet et andet objekt. Motivet er dette objekt, som virksomheden altså ikke er rettet imod. I følge Engelsted gør det ingen forskel om det er fra det samme subjekt, der afhændes til eller et helt andet end det der leverer det motiverende objekt.

Det objektive problem i Engelsteds samfundsforståelse

Så langt så godt. Niels Engelsted etablerer her samfund som selve indbegrebet af menneskelig natur, og således som noget, der aldrig kan være påført det enkelte individ som en begrænsning. I denne forståelse er der snarere tale om, at samfund repræsenterer en udvidelse af de grænser for udfoldelse naturen pålægger alt liv. Samtidig bliver samfundsindretningen altafgørende for de i sidste ende naturgivne livsbetingelser, det enkelte menneske er underlagt.

Engelsted går imidlertid videre og etablerer samfundsmæssig virksomhed som en art altruistisk virksomhed. På samme måde som yngelplejen er en uegennyttig virksomhed, som alene har som mål, at afkommet skal komme godt i vej, etableres den samfundsmæssige virksomhed som uegennyttig virksomhed, som alene har den samfundsmæssige betydning af aktiviteten som mål (Engelsted 1989:II-236;II-279ff). Der er tale om et ikke- gensidigt forhold, som kan deles op i to forskellige momenter, nemlig en virksomhed, hvor subjektet yder og en, hvor det er modtager (nyder). Som i yngelplejeadfærd yder man fordi man har et ansvar og nyder, fordi man har et behov.

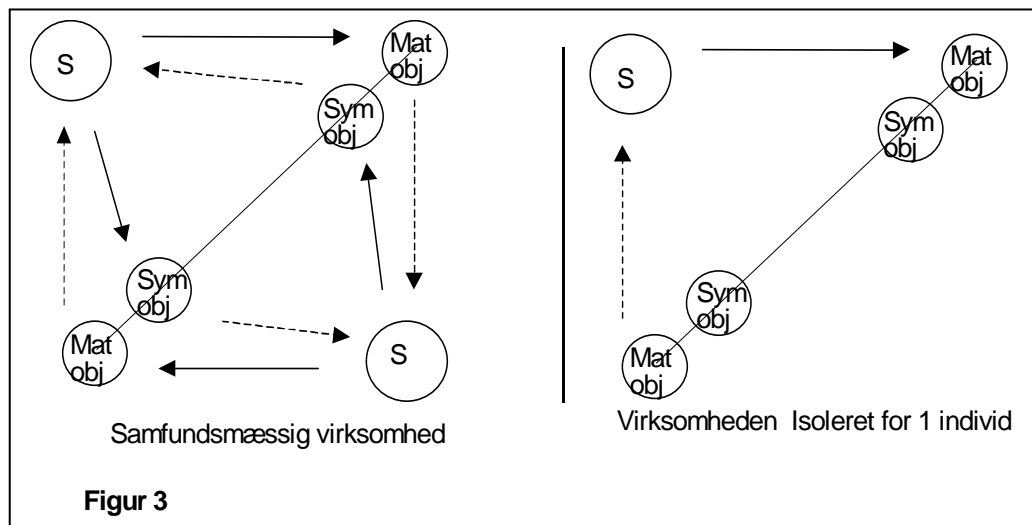
Efter min opfattelse er der her tale om en slags objektivistisk fejlslutning som bl.a. har sin rod i, at Engelsted tager afsæt i den marxistiske værdilære. Her er løn ikke betaling for arbejdet, men alene en ydelse, som skal sikre arbejdskraften de nødvendige midler til livets opretholdelse (ibid:263). Tillige inddrager han det forhold i sin argumentation, at de fleste jobfunktioner i dag eksisterer forud for deres besættelse med det enkelte individ (ibid:II-274). I begge tilfælde er der imidlertid tale om en organisering af den samfundsmæssige virksomhed, som er af nyere dato, og som er knyttet til den specialisering af samfundsfunktionerne, der især tager fart med opkomsten af den kapitalistiske produktionsmåde. Engelsted almengør således et særligt kapitalistisk samfundstræk og får dermed etableret samfundet som en objektiv størrelse med egen betydning, og ægte samfundsmæssig aktivitet med en tilstand, hvor det givne samfunds "behov" er aktivitetens egentlige mål (Christiansen, Lunøe, Visholm 1979).

Engelsted skaber tillige et billede, virksomhedsbegrebet egentlig ikke lægger op til. Nemlig det billede, at samfund er noget, der som en objektiv, uafhængig realitet står overfor og udenfor det enkelte individ, og hvis betydning det enkelte individ må tilegne sig som sin egen mening. Som det ofte sker i teoretiske konstruktioner, som tillægger strukturen en eller anden form for egenlogik bliver individets rolle at tilpasse sig den forlods definerede samfundsmæssige mening. Og teorien bliver således konformistisk og konservativ, ligesom det bliver svært at se hvordan forandring kan komme i stand.

En relativ løsning

Jeg har i stedet valgt at fastholde, at der er tale om et sammenhængende virksomhedssystem, som ville bryde sammen, hvis ikke der var noget, som sikrede en gensidighed. Samfund eksisterer ikke udenfor det enkelte menneske, men er noget mennesket skaber kontinuerligt ved artens særlige adfærdstræk, den samfundsmæssige virksomhed. Tager man alene udgangspunkt i en materiel virkelighed er det sandt, at mål og motiv ikke er sammenfaldende, og at det enkelte virksomhedselement er ensidigt. Især i lønarbejdet, men også i såkaldt primitive samfund er der menneskelig aktivitet, hvor det enkelte individ engagerer sig i målrettet (instrumentel) aktivitet, som ikke har individets egne behov som motiv. Et eksempel på en "oprindelig" aktivitet af denne karakter kendes bl.a. fra visse stammefolks gaveudveksling, hvor gavegivning giver status til giveren og magt over modtageren, hvis denne ikke kan "svare" på en gave med en tilsvarende gave (Bourdieu 1977:195). Heraf ses det imidlertid, at der parallelt med den materielle udveksling er muligt at beskrive en symbolsk, modsatrettet udveksling. Den, der modtager en gave bliver giveren noget andet skyldig. Når gavegivningen ses på denne måde, tegner der sig et billede, hvor afhændelse oparbejder en slags symbolsk kapital, som senere kan anvendes, fordi den binder modtageren i en slags forpligtende gældsætning til giveren. Samfundsmæssig afhændelse modsvarer således af en simultan, symbolsk, og derfor ikke materiel, men emotionelt bunden modydelse. Yderen afhænder ikke bare, han etablerer samtidig en relation, som er forpligtende for modtageren. I det tilfælde hvor gavestrømmen overvejende går i en retning, vil der blive tale om en dominansrelation, hvor giveren får en dominerende position i forhold til gavemodtageren.

Den samfundsmæssige virksomhed kan nu illustreres som en noget for noget relation, hvor afhændelse af materielle objekter modsvarer af en modsat rettet afhændelse af symbolske objekter. Dette sikrer artens overlevelse trods det, at der i materiel forstand sker et brud på naturens lov nr. 1 om egennyttens. Sproget sikrer, at afhændelsen kan modsvarer af en tilegnelse, og dermed at afhændelsen ikke bryder med naturens lov. Der er ikke længere tale om, at dyret menneske bruger sin aktivitet på objekter, der ikke er objekter for det enkelte individ, men om at kredsen af mulige objekter er udvidet med symbolske objekter, som kan skabe identitet imellem ellers ikke forbundne materielle objekter. Dette har jeg søgt at illustrere i figur 3.

Figur 3

Grafikken er stadig den samme: fuldt optrukken pil viser virksomhedens mål, at bringe subjektet i kontakt med sit objekt. Den stiplede pil er motivet: at gøre objektet tilgængeligt for subjektets reproduktion. Den stiplede streg gennem objekter og subjekter markerer de symbolske objekters evne til at skabe identitet mellem de forskellige objekter. Tegningen til venstre illustrerer således det samlede samfundsmæssige system for 2 individer. Tegningen til højre, hvor det ene individ er isoleret, viser hvordan den symbolske udveksling genetablerer bruddet med den grundlæggende naturlov ved at skabe identitet imellem to forskellige materielle objekter.

Den kulturhistoriske fremmedgørelse

Engelsteds teori har imidlertid nogle konsekvenser i forhold til sit marxistiske udgangspunkt. Hos Marx er fremmedgørelse en objektiv identificerbar tilstand, der kendetegner livet som lønarbejder i et kapitalistisk samfund. Fremmedgørelse er det forhold, at producenten ved at sælge sin arbejdskraft i stedet for produktet af denne, adskilles fra at realisere sig selv som menneske. Hos Engelsted er denne forståelse af fremmedgørelse ikke længere et særkende for kapitalismen. Det er med den samfundsmæssige virksomheds adskillelse af subjekt og objekt, og den dertil hørende forestilling om, at det særligt menneskelige er afhændelsen af produktet af vor produktive indsats, blevet det egentlige kendetegn ved menneskelige samfund. Engelsted afviser at dette forhold overhovedet kan karakteriseres som fremmedgørelse (Engelsted, 1989:II-245), men afviser ikke at begrebet eksisterer og er nært knyttet til den kapitalistiske produktionsmåde. Det er imidlertid ikke adskillelsen fra eget produkt, der skaber følelsen af fremmedhed, men adskillelsen fra oplevelsen af betydning som samfundsmæssigt subjekt (Engelsted, 1989:II-283; :II-288). Den umiddelbare identificering i yngelplejeadfærden er blevet til et behov for identitet i den samfundsmæssige virksomhed. Det ikke fremmedgjorte individ er hos Engelsted kendetegnet ved en stor grad af sammenfald mellem virksomhedens indhold (den samfundsmæssige beskæftigelse, jobbet objektive betydning, *ibid*:279) og det, der motiverer subjektet til den pågældende beskæftigelse (*ibid*:288). Der skal så at sige være overensstemmelse mellem den personlige mening og den samfundsmæssige betydning. Fremmedgørelse og oplevelsen af meningsstab er således nærmest synonyme hos Engelsted.

Det kan være svært at se, hvordan den engelstedske fremmedgørelse specielt er knyttet til en kapitalistisk produktionsmåde. Der synes snarere at være tale om et fænomen, som kan optræde i ethvert samfund, hvor afstanden mellem forbruger og konsument er blevet så stor, og produktionsprocessen er blevet så fragmenteret, at det er vanskeligt for den enkelte producent at opleve sit arbejde som meningsfuld beskæftigelse. Det kan være fornuftigt nok, hvis man som jeg ønsker en model, som bryder med den marxistiske objektivisme. Imidlertid fastholder Engelsted netop den objektivistiske opfattelse af samfundet. Hos Engelsted skal individet tilegne sig den samfundsmæssige, objektive betydning og gøre denne til sin egen mening. Lykkes dette ikke, er individet fremmedgjort. Hermed bliver teorien overordentligt tilpasningsorienteret, og det vanskeligt at se, hvordan subjektet kan have en aktiv rolle i den samfundsmæssige forandringsproces.

Den relative fremmedgørelse

Begrebet "fremmedgørelse" bør derfor, i lighed med den generelle samfundsmodel, fastholdes på relativistiske standpunkt, den kulturhistoriske skole selv etablerer

grundlaget for. Hertil har jeg fundet Pierre Bourdieus begreber habitus, kapital og felt velegnede, da disse netop er udviklet i en relativistisk tradition. I det efterfølgende vil jeg derfor redegøre for disse, samt for Bourdieu og Craig Calhouns brug af dem til skildring af livsvilkår i moderne samfund.

Begrebet "habitus" er et af Bourdieus centrale begreber. Hos Bourdieu står subjektet aldrig i et udelukkende objektivt betragtede forhold til den objektive verden; den enkeltes forbindelse med omgivelserne sker altid ved praktisk håndtering af disse. Her kan etableres en klar parallel til den logiske konsekvens af Engelstedts teori: et erkendt objekt erkendes altid subjektivt og findes kun *som objekt* i kraft af at være objekt for et subjekt, i sidste ende knyttet til subjektets behovsbestemte omgang med den objektive verden. Altså med praksis. Hos Bourdieu foregår denne konstruering af et anvendbart verdensbillede, som så igen er konstruerende af handlingsdispositioner i praktisk og orienteret mod praksis:

De betingelser der er forbundet med en partikulær klasse af eksistensbetingelser, producerer habitusser, [det vil sige] systemer af varige og omsættelige dispositioner, strukturerede strukturer, prædisponerede til at fungere som strukturerende strukturer, hvilket i det hele vil sige, som genererende og organiserende principper for praksis og repræsentation, som igen kan være objektivt tilpasset til deres formål, uden at det forudsætter bevidst formålsbestemthed eller udtrykt beherskelse af de nødvendige handlinger for deres opnåelse, [med andre ord:] objektivt regulerede og regulerende uden på nogen måde at være produkt af regelkonformitet og, værende alt dette, kollektivt orkestrerede uden at være et produkt af en dirigents styrende handling (Bourdieu, 1980:88f, min oversættelse).⁴

Der er tale om en slags dialektisk udtryk for forholdet mellem individ og socialitet, Det vil sige en slags opfattelses-, vurderings- og handlingsmatrix, som gør det muligt for individet at løse en uendelig varieret af opgaver (Bourdieu, 1994:91). Habitus både strukturerer den sociale verden og er struktureret af denne: der er tale om "*internaliseringen af eksternaliteten* og om *eksternaliseringen af internaliteten*." (Bourdieu, 1994:86). Det forhold, at habitus udvikles gennem subjektets praktiske møde med verden først og fremmest gennem opvæksten gør, at man kan tale om legemliggjort historie. Habitus kan derfor sammenligne med socialpsykologiens socialiserings- eller socialisationsbegreb. Det er da heller ikke så mærkeligt, idet Bourdieu betragter socialpsykologi og sociologi som to sider af samme sag (Bourdieu; Wacquant, 1992:13)⁵.

Habitus begrebsliggør således subjektpositionen i den kulturhistoriske subjekt - objektrelation indenfor en relativ forståelsesramme. For den kulturhistoriske skole er subjektet og objektet momenter, som gensidigt bestemmer hinanden. Hos Bourdieu er habitus udtryk for den subjektive siden af denne gensidighed. Og konsekvensen er, at der altid må være noget subjektivt i det objektive og noget

⁴ Opr. tekst: Les conditionnements associés à une classe particulière de conditions d'existence produisent des *habitus*, systèmes de *dispositions* durables et transposables, structures structurées prédisposées à fonctionner comme structures structurantes, c'est-à-dire en tant que principes générateurs et organisateurs de pratiques et de représentations qui peuvent être objectivement adaptées à leur but sans supposer la visée conciente de fins et la maîtrise expresse des opérations nécessaires pour les atteindre, objectivement "régliées" et "régulières" sans être en rien le produit de l'obéissance à des règles, et, étant tout cela, collectivement orchestrées sans être le produit de l'action organisatrice d'un chef d'orchestre

⁵ Bourdieu synes at opfatte traditionel socialpsykologi, i modsætning til sociologi, som omhandlende rent interpersonelle relationer, Det vil sige som reducerende "... den objektive struktur i forholdet mellem sammenbragte individer til deres interaktions tilfældige strukturer i en speciel situation og gruppe..." (Bourdieu, 1994:97).

objektivt i det subjektive. Habitus udtrykker ikke alene en passiv genspejling eller resultatet af en tilegnelsesproces, habitus udtrykker samtidig et aktivt driftsforhold med udspring i subjektets behov. Man kan sige, habitus genspejler, men ikke blot en objektiv verden. Habitus er på en gang en genspejling af individ- og samfundshistorie og af et aktuelt, behovsstyret forhold til omgivelserne, og dermed tillige af en mulig fremtidig individuel og samfundsmæssig virkelighed.

Kapital er det andet af Bourdieus basale begreber. Kapital skal her forstås som de ressourcer et menneske kan gøre brug af i en given sammenhæng og i et givent samfund. Disse er primært økonomisk, kulturel, social og symbolsk kapital (prestige) (Bourdieu 1991:230). Disse kapitalformer repræsenterer magt over et givent felt, det vil sige magt over den akkumulerede produktion i feltet og dermed over hvad der skal produceres i fremtiden inden for dette felt. Kapital kan således betragtes som ressourcer, der kan bringes i spil i det givne felt og påvirke hvilken udvikling og retning der i fremtiden skal ske inden for feltet.

I ovenstående model for den samfundsmæssige relation (figur 3) kan begrebet kapital betragtes som identisk med objektpositionen i den menneskelige subjekt - objektrelation. Kapital er de objekter, som kan udveksles med subjekter i bytte for andre objekter. Kapital kan både være af symbolsk karakter (penge, forpligtelser, titler) og af materiel (kameler, jord, korn, stereoanlæg). Og igen ser man, at objektet og subjektet som gensidig moment ved hinanden begrebsliggøres. Det er kun fordi nogen synes der er noget ved kameler og penge, at de kan være kapital, ligesom der kan være stor forskel på hvilken værdi og betydning både kameler og penge tilskrives på forskellige tidspunkter i forskellige samfund.

Det sidste begreb, felt, er den arena (nogen gange også beskrevet som et marked), hvor disse ressourcer eller kapitalformer anvendes i en magtkamp om fordelingen af samme, men også hvor der foregår en kamp om betydningen af de forskellige ressourcer. Feltet er et socialt rum, et marked eller en arena, hvor de forskellige positioner og deres forbindelser er bestemt ved fordelingen af de forskellige ressourcer, der har betydning inden for dette felt (Bourdieu 1995:33ff, 1991:14.;57). Af sådanne felter kan man for eksempel nævne det politiske, det kunstneriske og det religiøse. Feltet kan sammenlignes med et spil; der er bestemte regler der må følges af de, der ønsker at deltage, og resultatet afhænger af den enkeltes habitus, eller habituelle evne til at spille spillet.

Habitus, kapital og felt i individ - samfund relationen

Enhver deltager i et felt investerer i feltet. Ikke som en bevidst handling, men som en total og ubetinget handling, som på en gang bidrager til at opretholde spillet ved at anerkende at spillet er værd at spille, og til at sikre den enkelte en position inden for det pågældende felt (Bourdieu 1990:66ff; 1991:180). Feltet er altid arena for en kamp hvor det enkelte individ søger at forbedre sin position enten ved at ændre betydningen af de ressourcer, der er tilknyttet forskellige positioner, eller ved at forsøge at bevare status quo.

Hvis det imidlertid var klart for deltagerne, at spillet i sidste ende er om magt og status, ville det bryde sammen. Det er en del af spillet, at det ikke anerkendes, men miskendes, og det er også grunden til, at man ikke bare kan melde sig ind, man må fødes ind i spillet eller langsomt tilegne sig dets regler, integrere og inkorporere (i betydningen kropsliggøre) dem i sin habitus.

I forhold til den kulturhistoriske model svarer feltet således til det sociale system som sådan. Feltet er ganske simpelt det system af relationer imellem individer og

sociale positioner hvorimellem der udveksles objekter mellem subjekter. Samlet udfylder disse elementer positionerne i den kulturhistoriske skoles samfundsmodel, men de gør det indenfor en relativistisk forståelsesramme. Begrebet habitus kan således knyttes til den engelstedske "mening" forstået som den mening, subjektet skaber for sig selv som et kort til navigering i den objektive verdens betydninger. Kapital til Engelsteds "betydning" som den kulturelt givne betydning, objekterne er blevet tilskrevet. Feltet er det samlede system eller et givent subsystem af sammenhængende relationer mellem subjekter og objekter.

Afpersonificering af dominansstrategier

Med disse begreber som værktøj foreslår Craig Calhoun en noget anderledes måde at analysere nutidens oplevelse af meningstab, end den, Engelsted har gjort sig til talsmand for. Traditionelle præ-kapitalistiske samfund er kendetegnet ved ringe differentiering i separate produktions- og livssfærer, og ved at agenterne i hver enkel af disse er forbundet med hinanden på en multipel måde (Calhoun et al, 1993:76ff). I takt med at kompleksiteten øges, opstår nye og flere adskilte måder at ernære sig på. Samtidig bliver de mellem menneskelige kontakter spredt ud på en større varians af mennesker. Calhoun lancerer nu den model, at antallet af felter øges med den øgede samfundsmæssige differentiering. Dette har to konsekvenser. Dels at en større del af den samfundsmæssige information må gå ad formaliserede, upersonlige kanaler, (for eksempel penge) dels at agenterne placeres i flere individuelle valgsituationer.⁶ Begge dele er effekter af, at traditionel overlevering af rutine i større sammenhænge reduceres i betydning som følge af agentens øgede kontakt med agenter med en anden habitus.

Bourdieu er selv inde på noget lignende, idet han fastslår, at der i takt med at dominansrelationernes reproduktion overtages af objektive mekanismer, sker en afpersonificering af det strategiske dominansspil. Denne objektivering af social kapital sker ved etablering af systemer, som kan producere, garantere og distribuere symbolsk kapital løsrevet fra det enkelte subjekt og dermed med en holdbarhed, som er uafhængig af personens handlinger (Bourdieu, 1977:184). Et sådant system er langt mere effektivt. I samfund uden institutioner som stat, lovegivning og uddannelsessystem må dominansstrategier (som for eksempel gavegivning) således konstant gentages og fornyes, hvilket betyder, det samtidig tæres på de ressourcer, som er grundlaget for den dominerende position. Objektivering garanterer og præserverer de opnåede kapitalressourcers værdi så indehaveren ikke konstant må genskabe disse for at bevare sin sociale position (ibid). Netop derfor præserverer objektiveringen også de herskende sociale strukturer uafhængigt af det enkelte individ, og dominansmekanismerne afpersonificeres.

Mens dominansen i traditionelle samfund således kunne opretholdes ved gavmildhed eller andre sociale handlinger, sker det i moderne samfund ved investering af penge eller ved at sende sønnen i den bedste skole. Der indføres således her en slags brud i de sociale relationer. I det traditionelle hierarki skyldes en privilegeret position, at den underprivilegerede i konkret forstand er den privilegerede skyldig. Et individs sociale position er således grundet i hans personlige relation til de øvrige medlemmer af samfundet. Dette er ikke længere

⁶ I denne fremstilling kan man se en parallel til Habermas' model, hvor samfundsudviklingen splitter samfundet op i en systemisk sfære og en livsverden, og hvor livsverdensrationalet (som er det oprindelige) langsomt fortrænges af en invaderende systemrationalitet.

tilfældet. Som følge af udviklingen af et skriftsprog bliver det muligt at etablere social position uden den meget kostbare konstante genetablering af personlig skyldighed. Status kan nu etableres ved abstrakte symboler som aktier og andre ejendomsbeviser eller formel uddannelse. Ved at tildele samme værdi til alle indehavere af samme objektive symbol (det være sig økonomisk eller uddannelsesmæssigt), muliggøres det (især når det lovfæstes) at der defineres permanente dominanspositioner uafhængigt af de konkrete individer, som indehaver disse (ibid:187). Samtidig opstår et samfundssystem, hvor magt- og dominansrelationer ikke længere eksisterer direkte mellem individer, men etableres objektivt imellem socialt definerede, institutionaliserede og garanterede positioner. Som bieffekt mister relationerne imidlertid den personlige mening.

Bourdieu etablerer på denne måde en samfundsforståelse som "giver kejseren hvad kejseren er": den marxistiske samfundsforståelse, hvor magten sidder i strukturerne er i følge denne opfattelse gyldig for det moderne samfund i den forstand, at når først strukturen er fastlagt, knytter magten sig til en strukturel position, og det er ud fra den og med de ressourcer, der er knyttet hertil, at der kan udøves magt. I relationernes substans er der imidlertid ikke nogen afgørende forskel mellem det præ-moderne og det moderne samfund (ibid:172). Systemet arbejder stadig til fordel for de, der besidder mest kapital, og spørgsmålet om hvad der skal tælle som kapital afgøres stadig i relationen mellem subjekter og den objektive verden. Ressourcernes betydning, hvad enten de er subjektive eller objektiverede, defineres stadig i en diskursiv proces, hvor individer (subjekter) aktivt anvender objekter til at påvirke de samfundsmæssige relationer. Nu sker det blot løsgjort fra de sociale relationer efter sin egen logik, og derfor i grunden mere effektivt. Den samfundsmæssige relation er blevet abstrakt-systemisk i modsætning til de præ-moderne samfund konkret-personlige samfundsrelation.

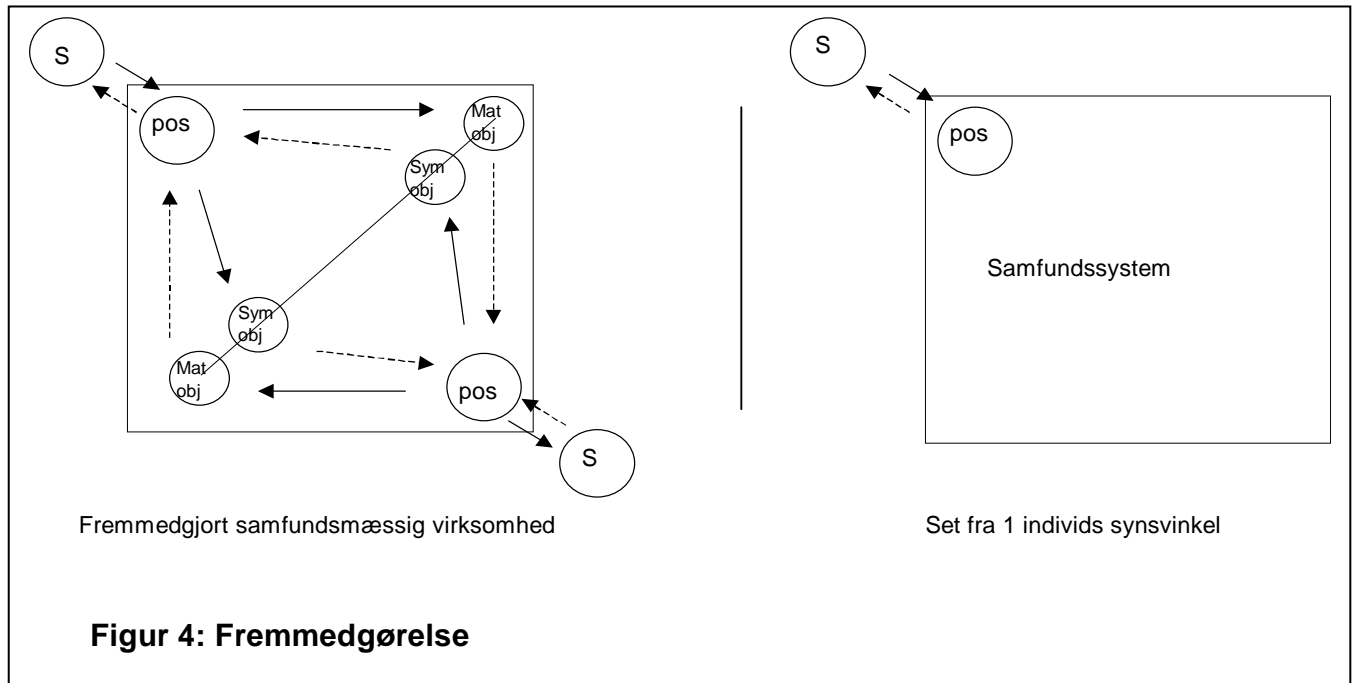
Fremmedgørelsens ulidelige abstraktion

Ved hjælp af min forståelse af den kulturhistoriske samfundsmodel og virksomhedsbegreb vil jeg nu forsøge at udvikle et begreb for "samfundsmæssig fremmedgørelse" som kan bruges til diskussion af politisk fremmedgørelse som demokratisk problem.

Bourdieu påpeger, at der siden skriftsprogets opkomst og udviklingen af lovregulering af samfund, og især siden indførelse af pengeøkonomi er skabt mulighed for objektivering af det samfundsmæssige dominansstrategier. Grundet den effektivisering af den samfundsmæssige udveksling, dette muliggør, er næsten alle samfundsmæssige relationer i dag objektiverede. Kombineret med min relativistiske model for samfundsmæssig virksomhed giver det et billede af en situation, hvor subjektets personligt formidlede samfundsmæssige virksomhed erstattes af en abstrakt, systemisk formidlet samfundsmæssig virksomhed. Fra en umiddelbar synsvinkel betyder dette, at individet fjernes fra samfundet, således at der opstår et ydre forhold mellem individet og samfundssystemet. Individet bliver gjort fremmed for det samfund, det i en middelbar forstand stadig er en del af - det bliver samfundsmæssigt fremmedgjort. De samfundsmæssige relationer er ikke længere personlige og de personlige ikke samfundsmæssige. Som hos Marx er psykologi og økonomi nu adskilte sfærer. Og etablering af mening overlades til den enkelte. Dette har jeg forsøgt at illustrere i figur 4 på næste side.

Det enkelte subjekt interagerer nu ikke længere direkte med de øvrige, men via den objektiverede samfundsmæssige position. For subjektet bliver adgangen til de samfundsskabte goder ikke længere afhængig af et system af personlige,

interpersonelle relationer, men et spørgsmål om hvilken samfundsmæssig position, det har adgang til. Det er den samfundsmæssige position, som forsyner subjektet med symbolske objekter (i reglen penge, som i sig selv er et objektiveret symbolsk objekt (ibid:172)), som kan byttes for materielle objekter. Som forbruger er situationen den samme. Subjektet henvender sig til en person, som i kraft af at beklæde en objektiv position (ikke som subjektivt individ), er i stand til at levere et materielt objekt i bytte for symbolske

Figur 4: Fremmedgørelse

Med dette udgangspunkt vil jeg nu foreslå, at man (for en kort bemærkning) opererer med to fremmedgørelsesbegreber. Det første, som man kunne kalde "den lille fremmedgørelse" kendetegner de særtræk ved menneskelig adfærd, der er unik for os som art, og er karakteriseret ved at vores subjekt - objektrelation generelt ikke er umiddelbar men formidles sprogligt ved den samfundsmæssige relation og med personlig identifikation som drivkraft.⁷ Hvis man nu accepterer, at begrebet moral henviser til konkrete retningslinier for mellem menneskelig adfærd, og etik til mere abstrakt filosofisk principielle normer for samme⁸, kan man nu sige, at den samfundsmæssige relation erkendes (genspejles) følelsesmæssigt og religiøst/moralsk forpligtende i forhold til mennesker, man har personlige relationer til. Den lille fremmedgørelse mestres således ved en sproglig og

⁷ Den franske psykoanalytiker, Jacques Lacan opererer med et lignende fremmedgørelsesbegreb, idet han definerer fremmedgørelsen som et vilkår for alle mennesker fra den første sprogdannelse og erkendelse af sig selv som selvstændigt, fra andre (moderen) adskilt subjekt (Haugsgjerd 1986). Fremmedgørelse i denne forstand (parallel til den lille fremmedgørelse) er derfor også forudsætningen for subjektets evne til erkendelsen af andre individers uafhængige subjektivitet, og dermed en forudsætning for etablering af menneskelige samfund.

⁸ Begreberne er i deres oprindelse i hhv. græsk og latin identiske, idet de kommer fra det græske ethos og det latinske mos, som begge refererer til hjem, bosted, herkomst, de vante mennesker, sæder og skik, den moralske holdning og karakter (Engelsted 1989:277).

emotional logik. Det man så passende kunne kalde "den store fremmedgørelse" optræder, når de konkrete, sprogligt formidlede følelsesmæssige bånd rives over, og samfundsrelationen formidles abstrakt, ved systemlogik. En adækvat erkendelse (genspejling) af denne type samfundsmæssig relation kan derfor beskrives som abstrakt (teoretisk) og fordrende filosofisk/etisk forpligtelse. Den store (egentlige) fremmedgørelse kan derfor kun håndteres med en tilsvarende abstrakt, teoretisk logik som erkendelsesmodel og værktøj til opretholdelse af den samfundsmæssige relation. Den samfundsmæssige virksomhed formidles nu ikke bare middelbart sprogligt, men også abstrakt.

Den store, egentlige fremmedgørelse kan derfor defineres som det forhold, at dominansrelationerne, som de udspiller sig i det sociale felt, foregår ved upersonlige, abstrakte midler i en systemlogik, som hverken er umiddelbart eller konkret, middelbart, men i sin helhed alene abstrakt eller teoretisk forståelig for det enkelte menneske. På det konkrete plan mødes de som et ydre vilkår, som "samfundet", der står overfor den enkelte nærmest med naturlovskarakter, ikke som en indre samfundsmæssig relation.

Det er formentlig en strid om ord om man kan sige, at fremmedgørelsen i denne forståelse er et vilkår, man ikke kan overvinde, men blot lære at metre via teori og abstrakte begreber, eller om man netop derved overvinder fremmedgørelsen og genetablerer kontakten til den samfundsmæssige relation. Givet er det i al fald, at fremmedgørelsen kan håndteres af den enkelte i det omfang han udvikler eller tilegner sig adækvate abstrakt erkendelse i forhold til sin livssituation. Hermed kan den umiddelbart uforståelige systemlogik blive forståelig. Ikke i objektiv forstand, men som redskab for individet i bestræbelsen på at på bedst mulig måde realisere subjekt - objekt relationen.

Fremmedgørelsens problem er således stadig som hos både Marx og Engelsted, at mennesket fremmedgøres fra dets egentlige natur. Som hos Engelsted er det ikke arbejdet, men, samfundsmæssigheden, der ses som menneskets særlige artstræk, og det er derfor også et brud mellem subjektet og denne samfundsmæssighed, begrebet fremmedgørelse søger at indfange. I en forstand er der imidlertid tale om, at den marxistiske objektivisme bliver fastholdt, idet der her er tale om et brud uafhængigt af subjektets oplevelse af sagsforholdet. I en anden forstand er dette begreb for fremmedgørelse imidlertid mindre objektivistisk end Engelstedes. Fremmedgørelsen overvindes således ikke ved tilegnelse af en bestemt, forlods given, objektiv betydning som subjektiv mening, men ved en subjektiv erkendelse på et abstrakt teoretisk niveau, og med udgangspunkt i den position og de ressourcer, det pågældende subjekt råder over. På den måde fastholdes det, at der i enhver erkendelse, uanset hvilket abstraktionsniveau den befinder sig på, altid både er noget subjektivt og objektivt.

Litteratur:

- Althusser, Louis: Ideologi og ideologiske statsapparater. Arbejdstekster, forlaget Grus, Århus 1983.
- Bourdieu, Pierre: Centrale tekster indenfor sociologi og kulturteori. Akademisk forlag, København 1994.
- Bourdieu, Pierre: Distinktionen. En sociologisk kritik af dømmekraften. Det lille forlag, Oslo 1995.
- Bourdieu, Pierre: Language and Symbolic Power. Polity Press, Cambridge 1991.
- Bourdieu, Pierre: Le sens pratique. Les editions de minuit, Paris 1980.
- Bourdieu, Pierre: Outline of a Theory of Practice. Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Bourdieu, Pierre: The Logic of Practice. Polity Press, Cambridge 1990.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loïc: An invitation to Reflexive Sociology. The University of Chicago Press 1992.
- Calhoun, Craig; LiPuma, Edward; Postone, Moishe: Bourdieu: Critical Perspectives. Polity Press, Cambridge 1993.
- Christiansen, Nicole; Lunøe, Nicolai; Visholm, Steen: Det forsvundne subjekt. Til kritikken af sovjetpsykologiens pædagogik. Psykologisk laboratoriums tryk, København 1979.
- Engelsted, Niels: Personlighedens almene grundlag. En teoretisk ekskursion i psykologiens historie. Aarhus Universitetsforlag, Århus 1989. (2 bind).
- Engelsted, Niels: Springet fra dyr til menneske – en argumentationsskitse. Dansk psykologisk Forlag, København 1984.
- Erikson, Kai: On Work and Alienation, i: Erikson, Kai; Vallas, Steven Peter: The Nature of Work. Sociological Perspectives. Yale University Press, New Haven 1990.
- Gorz, André: Farvel til proletariatet – hinsides socialismen. Politisk Revy, København 1984.
- Leontjev, A.N.: Problemer i det psykiskes udvikling. Rhodos, København 1977.
- Leontjev, A.N.: Virksomhed, bevidsthed, personlighed. Sputnik, København 1983.
- Marx, Karl: Capital, vol 3, pp. 885 – 886, i Giddens, Anthony; Held, David: Class, Power and Conflict. Classical and Contemporary Debates. The Macmillan Press, Ltd, London and Basingstoke 1982.
- Vandenberghe, Frédéric: Working out Marx: Marxism and the End of the Work Society, i Thesis Eleven, #69, SAGE publications, London 2002.

RESEARCH PAPERS from the Department of Social Science

To obtain a copy:

The papers can be downloaded free from the following address:

<http://www.ssc.ruc.dk/>

Paper-ready copies can also be obtained at a price of 40 DKK

Request and order for paper-ready copies can be made to the following address:

Secretary Janni Villadsen

Department of Social Sciences

Roskilde University

P.O box 260

4000 Roskilde

Phone +45 4674 2597

Fax + 45 4674 3080

Research Paper nr. 1/03

Lars Bohn & John Andersen
Det er de andre, der kører.
Beboernes holdninger til trafik og
levevilkår i Kgs. Enghave

Research Paper nr. 2/03

Jesper Jespersen
Ny-kenyesiansk og post-
keynesiansk teori - hvorfor to
adskilte verdener?

Research Paper nr. 3/03

John Andersen & Anne-Marie Tyroll
Beck
Lokalsamfundsempowerment - et
Københavnsk casestudie

Research Paper nr. 4/03

David Etherington
Welfare are reforms local
government and the politics of social
inclusion: Lessons from Denmark's
labour market and area regeneratin
programmes

Research Paper nr. 5/03

Assistant Professor Shahamak
Rezaei, Ph. D. & Consultant Lars
Høeberg Nielsen, M.Sc.
Study on national employment
strategies towards migrants and
ethnic minorities (NatEmp-project)
Country Study Denmark

Research Paper nr. 6/03

Lise Lotte Hansen
Kvinder som en ressource for
fagbevægelsen - UNISON's
ligestillingsstrategi og det britiske
arbejdsmarked

Research Paper nr. 7/03

Bent Greve
The open method of co-ordination -
focussing on EU employment
strategy

Research Paper nr. 8/03

John Andersen & Gestur Hovgaard
Welfare and Urban planning in
transition – A Copenhagen Case
Study

Research Paper nr. 9/03

John Andersen, Jørgen Elm Larsen,
Ida Schultz
Steder, fællesskaber og identiteter i
Kongens Enghave

Research Paper nr. 10/03

Bent Greve & Maj Rydbjerg
Cross-Border Commuting in the EU:
Obstacles and Barriers.
County Report: The Sønderjylland-
Schleswig Region

Research Paper nr. 11/03

Bent Greve & Maj Rydbjerg
Cross-Border Commuting in the EU:
Obstacles and Barriers
Country Report: The Øresund
Region

Research Paper nr. 1/04

Gerd Battrup
Senmoderne offentlig ret

Research Paper nr. 2/04

Catharina Juul Kristensen
Når gode ideer udfordres – om
aktivering i sidegaden

Research Paper nr. 3/04

John Andersen
Social exclusion and inclusion in the
Globalised City

Research Paper nr. 4/04

Jesper Jespersen
Macroeconomic Stability: Sustainable
Development and Full Employment

Research Paper nr. 5/04

Dr. Tomás J. López-Guzmán
Environmental taxes in Spain

Research Paper nr. 6/04

Gunnar Gjelstrup
Pragmatisk evaluering af
kommunesammenlægningsprocesser

Research Paper nr. 7/04

Bjørn Borre & Gunnar Gjelstrup
Nærdemokrati i metropolen
København